

תרומתם של יוצאי עיראק לספרות העברית בארץ*

מאת

לב חקק

רובם המכריע של יהודי עיראק, כ־125000 במספר, עלו לארץ בשנים 1948-1953. עלייה זו הביאה עמה משכילים במספר ניכר — מאות רופאים (490), מהנדסים (224), מחנכים (716), סופרים ומשוררים — שמספרם יחד מגיע לכ־1500. ב־1969 היוו יוצאי עיראק בארץ, יחד עם בניהם שנולדו כאן, כ־9% מהאוכלוסיה היהודית (כ־222500). עדה גדולה זו עדיין לא הקימה מקרבה משורר או סופר, שהישגיו יעמידוהו בשורה אחת עם החשובים ביותר מבין היוצרים שקמו בארץ. עם זאת, המתעלם מיצירתם הספרותית של יוצאי־עיראק בישראל מתעלם מחלק חיוני בספרותנו, שחסרונו אינו יכול להתמלא בהכרת יצירותיהם הספרותיות של סופרים בעלי הישגים ספרותיים חשובים משל אלה של היוצרים יוצאי עיראק, וזאת, משום שהקריאה ביצירותיהם של יוצאי עיראק עשויה ללמד על דרך השתלבותם של יוצרים אלה בעולמנו הספרותי, השתלבות שהיתה כרוכה תכופות בחילופי שפת היצירה. כן ממלאים הרומנים והסיפורים הקצרים, פרי עטם של יוצרים אלה, חלק מסוים בספרותנו, בהיותם מלמדים כיצד רואה ותופס סופר בן עדות המזרח, החי בתוכן, את העדות הללו ואת גורלן, את העלייה לארץ ואת השלכותיה על בני עדתו, ואת המתח שבין האהבה לארץ לבין צורך במתן ביטוי של מחאה על כמה מגילויי החיים בה, ובייחוד במישור היחסים בין העדות. נוסף לכך, מתארים רומנים אלה את ארץ המוצא ואת חיי היהודים בה, לצד היבטים חשובים של יחסי יהודים וערבים ושל גילויי התרבות ודרך החיים בעיראק. קריאתם של רומנים אלה אף עשויה להדגים את ההתפתחות בהישגיהם הספרותיים של יוצאי עיראק ואת התמורה בנושאים, בטון ובגישה. אכן, אצל שני סופרים, ד"ר שמעון בלס וסמי מיכאל, חל מעבר מרומן ראשון, בוטה ותוקפני, החושף את מגרעותיהם של דרכי הקליטה ויחסי העדות בארץ, ליצירה מרוככת יותר, הדנה באינדיבידואליסטים והמגלה פתיחות גם להלקאה עצמית עדתית. באשר לשירה, מגלה היא במיטבה מיזוג של אלמנטים מזרחיים ומערביים.

אם כי 57% מיוצאי עיראק דיברו עברית כבר ב־1961, היו יוצרים שהמשיכו ליצור בערבית בלבד. אחרים, כשלמה זמיר, שלום כתב ואהרון זכאי, עברו במשך הזמן לכתוב עברית. אף שרבים מעולי עיראק, ובייחוד משכבת היוצרים, למדו עברית כבר בגולה, היה

* הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים 1977.

המעבר משפת יצירה אחת לאחרת קשה, כשעל הקשיים המקובלים התווספו תנאי החיים החמורים של עולי עיראק בשנות החמישים, ונסיבות ריכוזם יחזיו, מה שגרם לכך שהעברית מילאה אחר צרכי תקשורת רבים ביניהם. עם זאת אנו מוצאים יצירה בעברית משל עולי עיראק כבר תוך זמן קצר. כך, למשל, פרסם ניר שוחט את ראשוני סיפוריו בעברית כבר בראשית שנות החמישים, אהרון זכאי פרסם את קובץ שיריו הראשון ב־1957, הרומן "המעברה" ל־ר שמעון בלס ראה אור ב־1964, תשע שנים לאחר עלייתו, ושלמה זמיר מפרסם את שיריו בקובץ "הקול מבעד לענף" ב־1960, אחת־עשרה שנים לאחר עלייתו. מבחינה כמותית, רבה יצירתם של יוצאי עיראק מכדי שתסקר כאן במלואה. לפיכך אסתפק ביצירות בולטות בשירה, בסיפור הקצר וברומן.

שירה

מספר כותבי השירה מקרב יוצאי עיראק ניכר. נציין ביניהם את אהרון זכאי, שלמה זמיר, יואב חייק, הרצל ובלפור חקק, צבי חקק, שלום כתב, אמיל מוראד, ציון מתתיהו, ד"ר דוד רבי, תקוה שוקר, יעקב שעיה, יחזקאל מוריאל, רוני סומק, ואחרים. שלמה זמיר זכה בזמנו להדים נאים ולהערכה מרובה בספרותנו. רובם של כותבי השירה הנוכחים ממשיכים לכתוב, וכמה מקובצי שירתם מעידים על אפשרות ויכולת להישגים שיריים נאים בעתיד. פרסומו היחיד של שלמה זמיר עד כה, "הקול מבעד לענף" (ספריית פועלים, 1960), זיכתהו בפרס שלונסקי לאותה שנה, יחד עם אמיר גלבוז ואבא קובנר.

שירי זמיר אינם מביעים את עולמו של הדובר השירי בלבד, זמיר מתבונן בדמויות שונות, לעתים מתוך רגישות חברתית, וכך הוא מתאר קבצנים, נכי־מלחמה, חללים, בחורה זנוחה, מוכר עתונים, פרוצה, דמויות יודעות־סבל אחרות. בעיצוב דמויותיו שם זמיר את הדיבור בפי הדמות עצמה, בין שהדובר הוא קיבוצי (כגון המנוונים) בין שהדובר יחיד (כגון הפרוצה). בלשון "אני" או "אנו" מדברים אצלו זקנים, הומאניסטים, נכי־מלחמה, חלוצים, לוחמים, הורים ועוד. בולטת כאן קבוצת שירים שבהם דוברת אשה בלשון "אני". בקובץ מתגלה יחס חיובי נלהב לחלוציות, לאהבת העם והמולדת. חוויות לאומיות קבוצתיות מתוארות מנקודת־מבטו של דובר שהוקסם מהקמת המדינה ומהארץ ("הנגב", "במסע"). רגישותו לחוויות היסטוריות מתבטאת בשירים מרים וכואבים על השואה, ולא רק על תלויי בגד. פעולת גומלין אמיצה מתנהלת בין נפש האדם והנוף הסובב אותו. בצד תיאורי נוף מקובלים נמצא אצלו תיאורים מוזרים, התלויים לעתים בתנוחה, בשעה, בנסיבות כוללות, כגון מאמינות העומדות על הארובות והתוקעות לעננים בשופרים ("ירושלים"), וצל רפאים סגול הנאחו בציפורני יד אחת ונוגס צל אגס בהד דם מן היד השניה ("אח זר אכזר"). האווירה השירית בכמה משירי זמיר היא קונדסית. כך נמצא את האיש המקשקש בכספו בהשיבו לשווד כי אין לו כסף, ובשאלו את השווד היכן רמת־הכובש, שבה נערכת תחונת בתו עם ראש־הממשלה ("השווד"). קבוצת שירים משירי זמיר מתייחדת לענייני שירה, או "זמר". כאן נמצא, למשל, שהזמר, המסרב לשיר בפני חסרי רגש "חירשים אלמים", מביע את סלידתו מפני הצורך לתרגם את שיריו לשפתם ("אתה מפציר בי שאשיר"); ושוב, המשורר אינו יכול להימלט מטבעו ה"משוררי", אף אם יאמרו כי אין צורך בשירתו ("מה אתה שר, משורר, כלילה").

שירי זמיר קצרים, כתובים במשקל חפשי. הטור השירי שלו מהווה משפט שלם או יחידה תחבירית בעלת פונקציה כוללת אחת בתוך המשפט. לשונו של זמיר אינה ניכרת בגודש מיטאפורי. שירתו משוחררת מהשפעות של משוררים עבריים ואין בה רמזי מקורות. ציוריו שובים במקוריותם, ונמצא בהם, לדוגמה, קווצות שחורות כשירי העצב ואצבעות ארוכות כימי יוני, שורת שיטים השחה כריסי עפעף מנומנם, ערפל העובר חרש והורס בפטישו את מחצית בתי הרחוב, יונים המרתפות על שדי אשה בחשכן אותם לתפוחי איסטרך, ועוד.

והנה שניים משירי זמיר במלואם:

כשסרקה אדמונית שעה במסרק,
נפלו צמותיה על בתי-השכונה ונאחזו בדלקה.

האשה העצובה ביותר בעיר הובהלה
לכבות האש בדמעותיה
אך העורבים שתקו לאיד
וזרקו בה גוזליהם להבעירה שבעתים.

ושם, על ענפי העצים, טפסו הנשים והילדים
בבגדי חג,
שרים מספרונים עגולים
וזרקו המון תפוזים כחולים לעורבים הוורודים.

+ + + +

המנוונים

לאן מורה שבשבת-הרוח?
לעבר בית-העלמין.

אנו, שתסביך נחיתות לנו בפני החתול,
נטפס זה על גבי זה לקטוף חבוש מבוד,
ונשוף שלושה בנר כדי לכבותו.

האורלוגין הולם 12 בצהרים!
כבר הינשופים קוראים על המרפסות,
והשועלים שטים בשדותינו.

משורר אחר, שלום. כתב, ביטא כבר בקובץ הראשון שלו, "לא רש מאוד" (עקד, ת"א, 1972), רגשות לאומיים, כגון הכמיהה היהודית לארץ והאמונה שתקומת-העם בארץ היא נצחית. אך חשוב מקובץ זה הוא ספר שיריו "על גדות הנהרים" (ת"א, תשל"ד), שבו כינס שירים מחיי יהודי עיראק, על מאורעות היסטוריים בתולדותיהם, כשהוא מצרף לכמה מהשירים הערות המבהירות לקורא את רקעו של השיר. נמצא כאן תמונות מוצעות של פרעות ביהודי עיראק, כמו תיאור של אחד הרוצחים בחג השבועות 1941, המסתובב משועשע ברחובות בגדאד כשבידו רגל של תינוק יהודי (ע' 82), — "ולא יבשה, הוי / זו —

היד / שהחזיקה — / כמפולדת / רגל של — / עולל — / מכחלת... // ובפעמונוניה — / הוזהביים / צלצל בלכתו — / לו... // וטיפ — / טפות / דמה / תטופנה / מתאנקות / באלם-קול...", נמצא כאן תיאורים של בתי-כנסת מחוללים ונבזזים, פרות וחמורים קשורים ברצועות של תפילין, יהודים מצטופפים על הגגות, שיש מהם שיורדים למחתרת ומגלים התנגדות וגבורה. ומקברות חכמי בבל עולים לחש ותהייה כלפי שמים: "...קול שברו של עם חלכה / שבחרת, / וקידשת / לא עולה — / זועק — / אליך? ...!". הטון הגבוה, הסגנון הנרגש, התפאורה הדרמאטית, שנבחרה בוהירות מתוך מגמה יצגנית ברורה, מצטרפים יחדיו לזעקת שבר מרה ונוראה. כתב בוחר באירועים ובסיטואציות פתיטיים מעצם טבעם, כגון תלייתם של פעילי מחתרת ציוניים בעיראק, ומתארם בסגנון פתיטי, כשהפירוט מוציא את הסיטואציה ההיסטורית מכלליותה ומלבישה בדמויות מסוימות וברקע ממשי ומיידי — דמויות הנחלים, עינינויים, הובלתם לתלייה, רגעי התלייה, ועוד. משוררים שונים נתנו ביטוי למאורעות דומים בחייה של יהדות אירופה, וכאן נותן שלום כתב ביטוי פיוטי ראשוני למאורעות כאלה בעיראק. גם על הלקח ההיסטורי המפורש אין שלום כתב פוסח — לקח המגשר על ההבדלים שבין העולים לארץ, כששיבתם אליה היא שיבה של מנוסים ולמודי סבל מהחיים בגולה.

יש משוררים, שבשיריהם אין זכר להווי המיוחד של יוצאי עיראק, כמו התאומים הרצל ובלפור חקק (בגדד, 1948), שהגיעו לארץ בגיל שנתיים ועיקר צמיחתם בארץ. בקובצי שיריהם ("במזל תאומים", דון 1970; "ספר אורות אהבה", שלהבת 1972) דומיננטיים שירי אהבה רומנטיים הכתובים במשקל חפשי, ורבות הרמיזות למקרא. משורר אחר, יואב חייק, (בגדד, 1935), עורך-דין במקצועו, פרסם עד כה שלושה קבצים של שירה ("שלא בדרך המלך" (אורינט, תל-אביב), בשם "יואב לימור"; "שירים על כפות המנעול" (עקד, 1970) ו"קולות" (לוינ-אפשיטיץ, 1973)). שיריו, הכתובים במשקל חפשי, מצטיינים ברמזי לשון למקרא ונושאים — אהבה, בדידות, חרדות הקיום וחיפושי אלהים. ד"ר דוד רבי פרסם כבר שני קבצים של שירה ("באור הראשון, רנסנס, חיפה, 1968; "אור זרוע", רנסנס, 1974) שעיקרם נתון, כעדות כתובם, בתחומי השירה וההגות הנוגעים לפרט המתלבט בין אור וצל ושכסופו של דבר מקבל עליו את דין המורכבות הגזורה במושג 'חיים'. נושאו של רבי מגוונים: הניוון המתגלה בבתי-קפה, משוררים ואופיים, מהות הילדות, העייפות הנובעת מהעמדת-הפנים, ועוד. יסודם של ציורים רבים בשירתו הוא בנופים זרים, כשצירופי הלשון שלו מעמידים בכפיפה אחת, זה ליד זה, אלמנטים רחוקים, כגון "אלומות הנהרה", "קוטב הנשמות הקפואות", ו"מקהלות כלבי הציד, הנובחות ברקע השכיר".

ראוי לציין, כי גם משוררים שלא נתנו בשירתם ביטוי מיוחד להווי עדתם בדרך-כלל, יש שביטאו נושאים סוציאליים, שמהם משתמעים עניינים המעסיקים את העדה. כך, למשל, מבטא צבי חקק (בגדאד, 1942) באחד משיריו את תסכוליו של דור האבות ואת רצונו של דור הבנים להיטיב ולהגשים את עצמו. בשיר, שנדפס בהיותו בן י"ח שנים ("עוקד בעוד אביב", ניב, 1962) הוא כותב: "אמי, אמי, / אני רוצה כל כך / פרפרים לצוד. / יודע כבר איך / לצוד לי פרפרים. / לא אני אלך / במעגלים וסבך, / אני אשליך / את כל גופי, ישר / אל תוך תוכו של הפרפר. / אולי אני אגל את הסוד... / היום ראיתי / את אבא השב / עם כאב, עם רשת / ורסן של צב, / ובידו — רסק של כנף / מגוף פרפר שעף / על ידו, ממש על ידו / לכל הרוחות, / והוא סבב, סבב, / ושב — עם דבשת, / ועם עינים דלוחות, / זעה, או אולי דמעות... / אני יודע שכל פרפר עונג הוא, אך אכזר // (אבי אומר, כי צד הכל, / חרף

מהפרפר). גם בספר שיריו השני של יעקב שעיה (הספר הראשון — "עצב של עוב", אל"ף, 1967, הספר השני — "אדם הולך בלילה לקראת חייו, הוא מרימם מעפר", אל"ף, 1970) נמצא שירים שנושאייהם דומים לאלה, לצד שירים ליריים, הגותיים, מכלילים, ושירים שבהם נשמעים הדים אקטואליים של מלחמות. הנה כי כן פונה הדובר השירי אל אשה באחד משיריו: "בואי וראי עולם שבי, עולם ילד: / היינו עניים. / אבא היה מתפלל לחיי... // לא גדלתי כמוך. אני ילד / משנת 46, ובזמני לא היו / מלאכים וחלומות // היתה אז אש / והיה רעב / ושדי אמהות יבשו // מי שמת — כבר שכח... (ע' 33). לבוש טלאים גס ודוקר בגוף הערום וסוודר שהיה הולך ו"קטן" על גוף הדובר השירי משנה לשנה, הם מביטויי העוני, עוני שאין הוא שוכח: "בלילות שבת היינו הולכים / למועדון הנוער // היינו מדליקים נרות. / חיים המדריך היה מספר / על אלהים, איך שהוא אוהב / הכי הרבה / 'נשמות עלובות' — // היינו ילדים עניים. / יותר מבסיפורי האגדות" (36). "ילדים נולדים היום / קצת אחרת: / יש להם שמים כחולים / ואמהות שמספרות ספורים / לפני הרדמם. / ובחלומם — / אופנים / ובוכה שפוחתת וסוגרת עינים. // ותיבה מזמרת... / עולם שלי עולם ילד: / אני זוכר הכל. / כמו אתמול, עוברים לילות / מול עיני — / עכשיו אני גדול. ושבע / ואני יודע פשר הבכי ההוא. / מי שחי — לא שוכח" (37-38).

הסיפור הקצר

בתחום זה מצומצמת יצירתם של יוצאי עיראק יותר מאשר בשירה וברומן. ניר שוחט (עמארה, 1928) פרסם את "בין אור לחושך" (אל"ף, 1971) ו"עוד לילה" (אל"ף, 1972). בקובץ סיפוריו השני נמצא פכים מהווי יהודי המזרח, שתיית קפה וגילוי מזלות בקפה ("שחורה ונאווה", "קפה ומזלות"), סיפורי הווי מחיי הערבים, סיפור בצורת קטעי זכרונות שבו מבקש המחבר לעצב את עולמה של נערה מרצועת עזה ("פנקסה של נערה"), הווי ערבי שבטי, על המלחמות הבין-שבטיות, תהילה לבעל הגבורה הפיסית ולבעל הלשון הידוע להשיב חימה ("בשגעון", "בדיעבד", "שלום במדבר"), ושיחה נלבבת בין חיילים ישראלים לחאג' ערבי בשטחים המוחזקים ("דיר אלבלח"). בקובץ סיפוריו "בין אור לחושך" נמצא, בצד נושאים כלליים כגון דיאלוגים משעשעים, גבר ואשה, רכילות נשים ועוד, נושאים מיוחדים ליוצאי עיראק. החושך ב"בין אור לחושך" מייצג את חיי המעברה העלובים והמשפילים, והאור — את חיי העיר הקרובה קרבת מקום והרחוקה כעניין שאינו בהישג יד. בצד תיאורים מהחיים בעיראק, כמו הפרעות ביהודים ב-1941, בימי המרד הפרו-נאצי, נמצא כאן סיפורים על רקע שנות החמישים בישראל, ובהם מחאה על דרכי הקליטה במעברות, על תנאי התברואה הלקויים, על תכנון חינוכי פגום, תנאי דיור מתישים וסיפוק רקע נוח לעסקנים זולים. נימתו של ניר שוחט בסיפורים אלה היא, תכופות, אינפורמטיבית יבשה, וסגנונו גמיש. מורי המעברה מדברים ברמת סגנון אחת, וירקניה ברמה אחרת. סיפורים אלה, שניר שוחט כתבם סמוך לעלייתו לארץ, מפליאים במהירות הקליטה הרגישה של השפה העברית. כך, למשל, מדבר ירקן המתנגד להרחיק את דוכנו משוק בית-הספר: "יקום כל המעברה ולא השוק יקום. אתם רוצים? — לך הבית ספר, אבל משטרה לא ילך השוק" (127). המספר תוהה על עצמו בסגנון שונה: "האין איולת היא לרטון ולהתלונן? אך לפני מספר שנים אמרתי לעצמי: הנני מוכן

ומזומן לאכול עפר ולחיות על עפר, רק שיהיה זה עפרה של ארץ-ישראל. היכן אתה שלהבת? ... האם התכשורתם של אחי הקרובים הרחוקים היא התכשורת הארץ לי? הלהב כל הארץ? ואם הזניחו אותי בהתפלשי בעפר, ויש לאל ידם להצילני, האם גם מולדתי כזוהי אותי? האם אותם פקידים, מנהלים, עסקני מפלגות, ביורוקרטים של המלכות, האב הב הב עם ישראל? ... (162).

תמונה של חיי המעברה ושל תחושות המתגוררים בה השאיר לנו גם משה אסלן (בערך 1927) ב"רגינה מתפשט את הוריה". עניינו של הסיפור במשפחה עיראקית אחת, שבה נאסר האב על פעילותה הציונית של בתו, והנה פוגשת הבת בארץ את שאר בני המשפחה לאחר שנמלטה מעיראק, והרי לשון תיאורו:

"באחד הלילות, ליל סערה וסופה, התעוררתי משנחי לקול יללת הרוח שהתמזגה עם צווחות חרדה של נשים, צעקות מבוכה של גברים והתייפחות קורעת לב של גברים. היצאתי את ראשי מבעד לפתח האוהל, אשר נאבק בעקשנות עם הסופה... אוהלים רבים נקרו ותכולתם — ...נישאה ברוח... אמהות התגודדו כשהן יחפות ומרטטות מקור וכפפה ומקבצות סביבן את עולליהן..."

ואת ספקותיו ותהיותיו הוא מתאר כך:

"הספק כרסם בלבי שמא טעיתי בעלותי ארצה לבדי, כי הורי, עתירי הנכסים, העדיפו להישאר בעיראק. אט אט התרגלתי לארחות החיים שבמעברה: לגור בתוך אוהל עלוב ללא ריצוף, ללא מים וללא חשמל, להילחם בנמלים ובעקרבים... לעמוד שעה ארוכה בתור... כדי לקבל את מנת המזון הדלה... לבשל על פחילית נפט... להיות שותף למספר משפחות מרובות-ילדים בשירותים, שעמדו הרחק מאוהלי, להתקלח במקלחת ציבורית, אשר בחדר פגומים ורצפתה מלאה צחנה..."

בסיפוריו הקצרים של שמעון בלס הכלולים בספרו "מול החומה" (מסדה, 1969) כוסס עיקר העלילה לחיי הנפש, ואין בהם עלילה חיצונית. סיטואציות היסוד, הזמן, המקום, הנחונם הקונקרטיים של הדמויות, ניתנים בסיפורים אלה בצמצום ובמפורז. סגנון הסיפורים עשיר. כוחם — ביכולת להעמיד דמויות מורכבות ולעצב את סבלן. בעוד שבדומן סלי "המעברה" ביקש בלס להיות לפה לשבט שלם, כשהמחאה החברתית שלו עיקר הד שהדמויות בסיפורים הקצרים הן אינדיבידואליסטיות, ואין כאן מגמה לעצב גורלה של עדה. סיפורי בלס, המתרחשים בעיראק, מתארים את יהודיה בלי שום מגמה ליפות. ללא נוסטאלגיה, ובנכונות לדרן לשבט גם דמויות מבני עדתו, כפי שעשה קדם לכן ב"המעברה" שלו. חלק ניכר מהדמויות בסיפורים הקצרים הן דמויות כושלות, הכמהות להישגים שאינם מתממשים. כוזהי הזונה היהודיה טובת-הלב בעיראק, הנכספת לאהבה, כוזהו הבחור היהודי שחלה ממנה במחלת-השחפת ונתחרש, ועם זאת משכיח את צרתו מלבו בחלומו להתקבל לבית-הספר למשפטים בעיראק ("דרך פרדה"), וכוזהו הנער היהודי הרגיש ובעל חלומות הגדלות, המדמיין לעצמו את הכרת הסביבה שלו ביחודו, אך שרוחו נופלת עליו משגילה כי כל חבריו לפעילות המחתרית נלכדו ("רוח שבט"). כושל הוא גם הבעל יוצא עיראק, העומד חסר אונים בפני בגידת אשתו בו, מבקש מפלט בסמים ומוכיח את "גבריותו" בהתנהגותו הגסה כלפי הרופאים המתעניינים במוצאו, בואם לקבוע את אחוז נכותו מחמת פגיעה בעבודה ("בנים-לא-בנים"). קצבם של סיפורי "מן החומה" אטי, ועיקר כוחם בחדירה למורכבות הנפשית של הדמויות ובסגנונם המנופה. ההישגים הספרותיים של ד"ר בלס בספר עולים על הישגיו בכמה מסיפוריו המוקדמים שלא כינסם, ובהם תיאר את חי

השימון במעברה, את הדלות ואת החיץ החברתי שהוקם סביב יושבי המעברות ("קוביות הימור", "ידיהם בוססו בעבטיט", "ציפור פצועה" — כולם ב"במערכה").

בספרו של ד"ר דוד רבי "צל ומקל" (אל"ף, 1977) ארבעים וחמישה סיפורים ורשימות קצרים, שמתרחשים בעיראק, בישראל ובאמריקה. מקור שם הספר, "צל ומקל", הוא בהשקפת המספר, המקבלת ביטוי בסיפורים שונים, לפיה "מאחורי הצל קיים אור חבוי כלשהו והמקל דרכו לפרוח בדרכים בלתי שגרתיות". בסיפורים אלה מוליך אותנו המספר בסמטאות בגודל, ליד מסגדים וקשתות-אבן, מקום מצבורי אגדות ומטעני חלומות, שם גם מתענה חולה-רוח יהודי, המשמש כדמות מרכזית בסיפור ("חזקאל רוח"); בסיפור אחר ("אלהים בא לביקור") מתאר המספר את חייו של יהודי אדוק המתגורר בשכונת סוק אל ג'אול בבגדד, ומקדיש את כל חילו לתורה ("אלהים בא לביקור"); פוגשים אנו כאן בחכם יהודי בעיראק המטיף לצאן מרעיתו שלא לעלות לארץ, כיוון שהתנועה הציונית היא תנועה חילונית ומנוגדת לאמונה בשם ("הרואה"). בסיפורים אחרים מלווה המספר את עולי עיראק בדרכם לארץ. בין עולים אלה נמצא רופא, בן תרבות, מנומס וביישן, שעם דתו מן המטוס משנים הפקידים את שמו בשרירות לב, דוחפים אותו בגסות ופורקים אותו מהמשאית באחת המעברות. על כך הוא מנסה להתגבר בהחלטתו להיות צופה במשחק ולא שתקן בו ("ד"ר סאעצ'י"). בסיפור אחר מתאר רבי הורים זקנים וחסרי-אונים, עולים ממצרים, הרואים את בתם יורדת לזנות בצריף סמוך, בעירת-פיתוח, מבלי יכולת לשנות דבר, כשהם חשים שבכך נגזר דינם למות ("משיח ומלכה"). באחד הסיפורים מתאר רבי ילד המסרב לפשוט את גופיתו ומכנסיו לעיני אחות בית-הספר, וביישנותו נתפסת על-ידה כתוצר של אגריסיביות ואישיות פרובלמטית ("נחמו נחמו עמי"), ושוב, בסיפור אחר, מתאר רבי בחור יוצא עיראק הנושא עמו זכרונות קשים מעיראק, אך גם בישראל, על מנהגיה הזרים לו ועל דוחק החיים שבה, אין הוא מוצא את מקומו ("כלוביים ויון"). ברם, גם הירידה מן הארץ אינה פתרון: הישראלים היורדים בסיפורי רבי נשארם קשורים בטבורם לארץ המבוקרת בפיהם ("ניצה משלמת").

הרומן

כמה סופרים מבין יוצאי עיראק חיברו רומנים, שאחדים מהם זכו להדים חיוביים, לתגובות רבות ולקהל קוראים רחב. רומנים אלה לא הגיעו אמנם להישג ספרותי שיעמידם בשורה אחת עם המעולות שביצירות סופרינו החשובים, אך בזכות המסר החברתי אשר להם, מספר הישגים נאים בדרכי עיצובם, קביעת גרסה שונה. ליחסי העדות בארץ, תיאור דרכי קליטתם של יוצאי עיראק בשנות החמישים בישראל ונקיטת עמדה ביקורתית כלפי היישוב הוותיק וחסו לעולי המזרח, — עוררו רומנים אלה עניין רב, גם מחוץ לקהל הקוראים העוקב בגיל אחר יצירות המתפרסמות בארץ. ברומנים אלה ניתן למצוא את דימוים העצמי של יוצאי עיראק, ואת דמות היישוב הישראלי הוותיק בעיניהם, כשתיאורי הדמויות וההווי מקורם הפעם אינו מבחוץ. הפעם פוגש הקורא לא ביצירתו של סופר יוצא אירופה שעניינה בני עדות-המזרח, אלא בבני עדות-המזרח שניתן להם להשמיע ולתאר את חייהם ודמותם בעיניהם. חיים אלה מתוארים על רקע הארץ וקורותיה, משנות החמישים ואילך, להבדיל מיצירתם של סופרים ספרדים שהתרכזו בתיאורים מחיי היישוב הספרדי הוותיק בארץ.

ארבעה רומנים נכתבו על-ידי יוצאי עיראק, שעניינם יחסי העדות בארץ וקליטתם של יוצאי עיראק בה: "המעברה" מאת ד"ר שמעון בלס (עם עובד, תל-אביב, 1964), "שוים ושוים יותר" מאת סמי מיכאל (בוסתן, ת"א, 1974), "קפק הבגדדי" מאת ד"ר דוד רבי (אל"ף, 1975) ו"האסופים" מאת ד"ר לב חקק (מטעמי הטעם הטוב, לא נזכר רומן זה להלן: לב חקק פרסם גם שירים בכמות ספרותיות שונות, שטרם כינסם). נוסף לרומנים אלה כתב שמעון בלס את הרומן "התבהרות" (ספריית פועלים, 1972), רומן מחיי ישראל בימינו שהנושא העדתי אינו מופיע בו. סמי מיכאל כתב את "סופה בין הדקלים" (עם עובד, 1975), מחיי היהודים בעיראק, ואת "חסות", רומן מחיי הערבים בארץ המתאר את הבעיות האישיות, הפוליטיות והחברתיות של יהודים וערבים חברי ארגון שמאלני בישראל ואת היחסים בין חבריו. הן אצל סמי מיכאל והן אצל שמעון בלס מסתמנת התפתחות של כתיבה, תחילה ברומן שעניינו מחאה על גורלה של העדה העיראקית בארץ, ויחסי העדות בה, ולאחר מכן מעבר לנושאים אחרים, שבהם אין הסופרים מעורבים עמוקות באורח אישי. נראה כי התרחקות זו ממעורבות אישית מתווספת כאן לבשלות ההולכת וגדלה של סופרים אלה, ולפיכך יצירותיהם המאוחרות הן בעלות ערך אסתטי רב יותר מאלו המוקדמות.

ב"המעברה" תיאר בלס את חיי עולי עיראק במעברות. הוא מגולל כאן את הלבטים שתנאי הקליטה עוררו בעולים החדשים, את מאבקם להשיג עבודות דחק בטוריה ובמצרים. את התמוטטותן של מערכת הערכים המסורתית וההנהגה המסורתית. נמצא ברומן זה קטת דמויות מגוונות: צעירים שאפתנים, נלהבים, המבקשים להיקלט במולדת החדשה, אופורטוניסטים המבקשים לנצל את אסון תנאי חייהם של יוצאי עיראק לצרכי קידום האישי, בריונים המעמידים עצמם מעל לחוק והמנסים להיחמק לשם כך בממסד, חולים ומרדני נפש המבקשים פורקן בשכרות, ועוד. עוני, תלישות, הזנחה, אלימות, חוסר ארגון, רעב, אבטלה, מעצרים שרירותיים, הפלות עקב חוסר שירותי בריאות, התפרעות של בריונים שכירים המשוסים בידי בא-כח הממסד, אימה מפני אופורטוניסטים מופקרים הצומחים מקרב העולים עצמם — כאלה הם התנאים שבהם חיים יושבי המעברה ברומן. אחת הדמויות מביעה את הרגשתה כך: "... מאז גלות בבל לא פקדה את יהדות ארץ-נהרים שואה כה נוראה כשואה שפקדה אותה בימינו אלה. כל אותה יהדות עתיקה ונאורה נרמסה עד עפר ופזורה על-פני אדמות צחיחות ומרופשות הקרויות מעברות" (51). ובעניין אחר: "... כבודנו נרמס. הכל נתערבב... הכל נשתכח מלב הבריות: היחוס, שם המשפחה, המעמד, הכל, המוסר אינו אותו מוסר אבות..." (52). גיבור אחר מהרהר בדרכו מתל-אביב אל המעברה: "...תל-אביב לא ידעה סערה. אנשיה יושבים בכתייהם החמים ורוחם טובה עליהם. את הסערה ידעו בני עדתו. זו עקרתם מנחלתם והטילתם אל תוך עומקם של חיים קדרים... לנגד עינינו חלפו תלאותיו מיום עלייתו... האומנם כל אלה באוהו בפרק זמן כה קצר?... יוסף, אינטלקטואל צעיר מעולי עיראק שנעצר על לא עוול בכפיו, מהרהר בתא הקר על המעצר:

"...כמה חלומות התנדפו!... מרירות צורבת עומדת בפיו בהעלותו בזכרונו את שאיפתו ללמוד אדריכלות ולהיות אחד מבוני ארצו... חלום ששקע ברפש המעברה. כשבנה מחסן ליד בדונו אמר לאמו: הנה בניתי את הארמון הראשון, והיא, שלבה לא היה להלצות, פרשה לקרן זווית ונתנה דרור לרמעוהיה". (166)

תחושת התסכול מתבטאת גם בשיחתם של שני מובטלים למראה נורות החשמל הדולקות בלולי עופות: "נורות חשמל הדליקו להן ואנו מגששים בחשכה". 'אמת, חי נפשי', אישר

אחד מהחבורה. 'הכל בשביל האידיש. הכל!... כל המדינה בשבילם. אפילו התרנגולות שלהם חיות יותר טוב מאיתנו'. 'הארץ רוחך', הרגיעו אבי נעמן. 'רימו אותנו. מה זה יעזור לך שאתה צורח?'

ואילו גרסתו של מנהל המעברה היא שונה: "אתם אנשים פרימיטיביים, לעולם לא תדעו לכלכל את ענייניכם, אין לכם מושג בחיים דמוקרטיים" (184).

ברומאן של בלס משולבים מנהגים, תיאורי הווי, פתגמים ואמרות חכמה של יהודי עיראק. ברוב חלקי הספר יש מאמץ לשמור על טון מאופק. הדמויות מאופיינות לרוב באמצעי אפיון עקיפים — תיאור מעשיהן, הליכותיהן, מראן החיצוני, סביבתן ותולדותיהן. העימות בין העבר להווה מגדיל את תיאור האכזבה בארץ הנכספת והאהובה. האיון ברומן מושג בתיאור דמויות שליליות מבני העדה, דמויות שתכניהן, אנוכיותן וצביעותן מבליטות את זולתן. נמצא ברומן גילויים דיגלוטיביים, בשל שימוש בניבים ובצירופי לשון המתורגמים מערבית מדוברת לעברית ("בעיראק היינו לב-אל-לב ואיש עזר לאחיו"; "מות בנו שבר את לבו"). "המעברה" הוא ראשון הרומנים שכתבו יוצאי עיראק בארץ ובהם נשמעת מחאה על מעמדם בה.

במרכזו של הרומן השני של בלס, "התבהרות", עומדת דמותו של יעקב דרורי, מהנדס כבישים בן שלושים וארבע, גרוש ואב לילדה, שבמהלך מלחמת ששת הימים הוא לומד להכיר את עצמו יותר וכך יכול לצאת מבדידותו. יציאתו ממבוכה להתבהרות נפשית מסתמנת על רקע מאורעות המלחמה והשפעתה על הארץ, ועל רקע המתחולל בסביבתו המיידית של יעקב דרורי. בעיותיו של יעקב דרורי אינן קשורות ליחסי עדות כלל, ולנושא זה אין זכר ברומן, שדמויותיו הן אינדיבידואליסטיות ולא נועדו לייצג עדות שלמות. מוצאו העיראקי של יעקב דרורי אינו משפיע כהוא זה על חייו אם נתעלם מזכרונותיו על נערה אהובה שהשאיר אחריו בעיראק, בעלותו לארץ, לאחר שהצלב שעל חזה חצץ ביניהם. עיקרו של הרומן בעיצוב מעמיק של חיי הנפש של דרורי, גבר ששתיקותו מקשות על הסובבים אותו לקיים מגע עמו ואילו התנהגותו החיצונית גורמת לכמה מהם לדמותו כאדם שליו, בטוח בעצמו ובלתי-חדיר. לשונו של בלס ב"התבהרות" עשירה, והוא מצליח לגבש ברומן דמות מורכבת ביותר, דמות שהמלחמה ניפצה בה את האשליה על החופש האישי והציבה אותה מול בדידותה ומול הצורך להיחלץ מבדידות זאת.

זועם יותר הוא "שווים ושווים יותר" לסמי מיכאל. הרומן הנו זעקה מרה של תחושת קיפוח כלפי בני עדות המזרח, — כאן יוצאי עיראק — מאז רוססו בד.ד.ט., בעת שנחתו בשדה התעופה בארץ כיסופיהם, עד לתקופת כתיבת הרומן (ברקע הדי מלחמת ששת הימים). בפרקי הרומן עוקב הקורא אחר התנוונותו של ראש המשפחה, בעבר אב נאה, מכובד ומצליח, אחר אובדן סמכותו וחוסר יכולתו לפעול במציאות זרה לו, עד שהפך לשבר כלי. הארץ, שהצטיירה כמחוז-חפץ, מזעזעת את הנפגשים עמה, החיים בתנאי הקליטה מעיקים בה, והם מתנחמים בזכרונות מן העבר. יוצאי אירופה, העובדים בתפקידים מינהליים במעברה, מאמצים לעצמם יחס של "מלמדי הפראים", והעולים אינם מצוידים אפילו באוצר מלים מספיק כדי להגיב על דברי העלבון המושמעים נגדם. וצעירי העולים, המצליחים בעמל רב לפרוץ את הגבולות החברתיים והתרבותיים, מוצאים עצמם בכדידות קשה.

סגנון הרומן רגשני, דרמאטי, בלתי מאופק. העלילה מהירה ורבת אירועים. שלא כמו ב"המעברה", הכתוב בגוף שלישי, כתוב "שוים ושוים יותר" בגוף ראשון, והמספר הוא גיבורו המרכזי.

לאחר שנתן ביטוי להווה הקרוב בארץ, עבר סמי מיכאל לתאר את חייהם של יהודי עיראק בעיראק בתקופה שלפני קום המדינה, זאת בספרו "סופה בין הדקלים" (עם עובד, 1975). גיבור הרומן הוא נער יהודי אמיץ, המעורב בסביבתו, ומתבונן בסובביו — יהודים וערבים — ברגישות. רומן זה מלוטש יותר מאשר "שוים ושוים יותר". כל פרק בו מכיל גרעין עלילה משלו, עלילה המתחילה ומסתיימת באותו פרק, והפרקים מצטרפים יחדיו הן משום שגיבורם המרכזי הוא הנער היהודי, גיבור הרומן, הן משום מציאותן של דמויות משנה המופיעות ברומן שוב ושוב, והן משום שכל הפרקים קשורים במסגרת זמן ומקום ועולים לכדי תיאור מקיף של חיי היהודים בעיראק. החדירה לנפש הגיבור המרכזי מרשימה בעומקה. כאן תיאר סמי מיכאל את אבותיו, את אבות אבותיו, ואף על אמא של סבתא לא פסח. עלילות המשנה בספר נפתחות ונסגרות בפרקים שונים, וקורעות צוהר לעולם שלא ראינוהו ביצירה אחרת בספרות העברית. הרומן מסתיים באותה נקודה שבה פותח "שוים ושוים יותר" — העקירה מהגולה העיראקית והעלייה לארץ. "שוים ושוים יותר" היה מעין מאניפסט חברתי, היתה בו מגמה להיות לפה לשבט שלם, לרכז טענות סוציו-פוליטיות ולשחרר רגשי תסכול. הרומן משאיר לעתים את הרושם שהסופר נשבה בידי המגמה ושהחומר גבר על יוצרו שהיה מעורב בו כל כך. ברומן "סופה בין הדקלים" אין מגמתיות כזאת, רומן זה לא נועד לשמש מאניפסט חברתי של שבט, יריעת מרחק הזמן המתואר רחבה יותר, והעדר "המיליטנטיות" הסוציאלית מצטרף לצלילות המושגת בסיועו של מרחק הזמן. ההישג האומנותי של הרומן השני של סמי מיכאל רב יותר איפוא מזה של הראשון.

אך נראה כי הישג מכובד יותר היה לסמי מיכאל ב"חסות" שלו ("עם עובד", 1977). רומן זה הוא הרומן המקורי היחיד בסדרת הרומנים של "ספרייה לעם" (בשנת 1977/8). הרומן מתאר, כנזכר לעיל, בעיות אישיות, פוליטיות וחברתיות של יהודים וערבים חברי ארגון שמאלני בישראל. הספר מלמד על יכולתו הספרותית של סמי מיכאל. אכן ניכרת התפתחות הדרגתית בשלושת הרומנים מבחינת ההישג הספרותי. מרשימה גם העובדה שסמי מיכאל, שלא היה ידוע לקהל הקוראים העברי עד 1974, פרסם מאותה שנה ועד היום שלושה רומנים, כך שפוריותו והתפתחותו הספרותית מצדיקות לא רק את תשומת-הלב למה שהשיג עד כה, אלא גם מעקב מקרוב אחר יצירתו הנמשכת, מתוך ידיעה שיש לו לסמי מיכאל היכולת והכלים להשיגם נוספים ואף מעולים יותר. שלא כבשני הרומנים הקודמים, דלה למדי היא העלילה החיצונית ברומן זה. לעומת זאת רב יותר עומק החדירה לחיי הנפש של הגיבורים והסגנון עשיר ומנופה יותר. ייתכן כי עצם ההתרחקות מהחלוקה של "שחור"-"לבן", המאפיינת את "שוים ושוים יותר", מאפשרת טיפול מורכב יותר בדמויות. על כן, גם כאשר הרומן מוסר דיאלוגים והרהורים שיסודם בהבעת אידיאולוגיה מסוימת, נכלל הדבר ברומן לא רק מפאת הדעות המובעות בו, אלא גם תודות לדמויות המביעות את הדעות ואת הרגשות המעורבים בהבעת דעות אלה. הקונפליקטים הרבים ברומן הם מגורמי המתח בו. כך נמצא את אמיל הערבי הרך הנשוי לעמליה הגסה והתוקפנית, בתו של ח"כ ופעילה בארגון השמאלני; את פתחי, המשורר הערבי, שלו שפה משותפת עם יהודיות שהוא מבלה בחברתה, אך ארושתו ערבייה פשוטה בהשכלתה וצרה באופקיה; את שושנה מיסוד המעלה הנשואה לפואד, ערבי ממנהיגי הארגון השמאלני, כשבניהם מתפצלים לאוהבי יהודים ולאוהבי

ערבים, האחד רואה עצמו כיהודי, אחר מטיח באמו את עובדת יהדותה כ"מזכרת עוון", ואילו הבן הבכור מתקשר לערה שאמה היהודיה נישאה בצרפת לאוסטרלי צעיר; מרדוך מתגייס לצבא ומשתתף במלחמת יום הכיפורים, הוא פעיל בארגון השמאלני, ואשתו מסתירה בביתה את המשורר פתחי, הנמלט מחשש לפקודת מעצר נגדו עקב המלחמה; עבלה ומג'יד פעילים בארגון, ונטייתם לפעילות בו חזקה מהחרדה המתמדת שמא ייהרס ביתם, תמצית עמלם, עקב פעילות זאת. קונפליקטים אלה ואחרים יוצרים דמויות מתוחות, מלאות ניגודים פנימיים בתוך עצמן ובינן לביין עצמן, והרומן מטפל במורכבות הנפשית המתגלה בדמויות על רקע קונפליקטים אלה.

"שוים ושוים יותר" מסתיים בשאלה האם המספר מוחל על העוון שברציצתו ורציצת בני עדתו בארץ, בלשון זו: "האם אני מוחל? — ימים יגידו". "סופה בין הדקלים" נותן בסיומו תשובה חלקית לשאלה, שכן נורי, גיבורו, מבין שאין לו שורשים כה עמוקים בעיראק, כשהמדובר בחזרה לארץ האבות. ואילו הקונפליקט העדתי הפך כעניין משני ב"חסות", ודמויות יוצאי אירופה מתוארות בו בצורה מורכבת ובדרך-כלל בתחושת חיבה ובקשר של אחווה.

"קפק הבגדדי" לד"ר דוד רבי מספר אף הוא על יהודי עיראק וחייהם בעיראק ובישראל. פרקים שונים ברומן מעידים על יכולת ספרותית, אך פרקים אחרים לא הגיעו לכדי סלקציה וגיבוש. גם כאן מעניינת העובדה, כי חוויות היסוד המניעות את ההבעה הספרותית הראשונה של סופר יוצא עיראק כרוכות בבעיות השתלבותם של יוצאי עיראק בארץ. כמו ברומנים אחרים שעניינם מחאה עדתית, גם כאן גוברת לעתים המעורבות האישית על כושר השיפוט הצלול של הסופר לגבי יצירתו, ואילו ה"איים" ברומן, שיש בהם הישג ספרותי נאה, מעידים על אפשרות שרבי יתרום תרומה נכבדה יותר ברומן הבא. לעימות שבין קפק הבגדדי והמציאות בארץ קורא קפק "עימות ברוטלי, בלתי מתפשר וחסר מוצא", עימות השוחק את קפק בארץ, שבה, לדברי הסופר בהקדמה לרומן, מתגשמת "ישראליותו" של קפק "באופנים מינהליים אך לא באופנים פסיכולוגיים". זהו הרומן היחיד, שבמסגרתו מתואר הגיבור יוצא עיראק מתחילת "שורשיו" בעיראק, בחיי אבותיו ואבות אבותיו בה, עד עלייתו לארץ, חיי ומותו בה. בפרקים הראשונים של הרומן מתוארים דורות קודמים של יהודי עיראק, מנהגים, מאכלים, שווקים, מוסכמות חברתיות, דרכי השאת הילדים, מבנה המשפחה, ועוד. בפרקים אלה, כבשאר פרקי הספר, הדברים מסופרים בגוף שלישי, והמספר מתערב תכופות במסופר ומעיר הערות פרספקטיביות על מעמד האשה, דרכי השיחה של החברה המזרחית (סמלים, ג'סטות ומשלם רבים), תפקידי האשה ביחס לבעל, ועוד. הערות פרשניות אלה מנוסחות בצורה מכלילה, שנועדה להציב את המספר כבעל ראייה מקיפה יותר משל דמויותיו ובמידת מה גם בקי ברקע ההיסטורי-סוציולוגי של סיפורו יותר מקוראו הצפוי, ונמצא בהן דרכי ניסוח כמו "בחברות אלה", במזרח "נוהג הוא לומר", וכיו"ב. שמות הדמויות והמקומות ברומן כתובים בסדר אותיותיה ההפוך (כגון, "הבוט" במקום "טובה"). מעניין להזכיר, כי אחת הדמויות הנוכרות ברומן היא זו של ד"ר "יון", והקורא אינו מתקשה לזהות בה את דמותו של פרופ' נוי, המתוארת כאן בחום אנושי. קפק, הגיבור המרכזי, נראה בעיניו כשייך לבני דור של צעירים מזרחיים שהם, כדבריו, "תלושים! אבודים! ללא עבר עם הווה מאולץ ובלתי עתיד רחוני". אמו ניצבת נדהמת בפני תרבות מתירנית, שבה, לדבריה, "המאמין הוא פרימיטיבי, והפורק עול מתקדם". קפק עצמו, בהתבגרו, שומר בתדענות את זכר המעברה, המחסור, העוני, והניסיון המתיש להתאקלם בארץ. בגלות אמריקה הוא עשוי למצוא פתרון

חלקי למצוקתו, ואכן לשם מועדות פניו. הוא מוטרד מכך שה"ממסד" האירופי אינו מכבד את עברם של יהודי המזרח ומסרב להכיר בתחושותיהם, ויהודי המזרח עצמם נאלצים, בכורח הנסיבות, להתבייש כמורשתם התרבותית, כי "האופנה עכשיו היא להתמערב או להשתאכנו". בדור האבות אין קפק מוצא נחמה; זהו דור תשוש שטרם השתלב בארץ, והוא מוועזע כשאמו מספרת לו על המפגש הראשון עם הארץ: מלוד הועלו "על משאית זקנה בעיצומו של הלילה למעברה. הבוקר אור ואנחנו באהלי סיירים, אי שם בחולות השרון... חלב שבשדי התייבש כליל ולא יכולתי להיניק מצער, כעס ואכזבה... חשבתי לקברו (את התינוק, אחיו של קפק — ל.ח.) חי בחולות ולשכוח הכל...". וגם לקפק משא זכרונות מבית-הספר במעברה, מהמורים, מתנאי המגורים, שפגמו בנפשו למרות שפרץ את המעגל שתנאי המעברה תחמו לו.

נוסף לרומנים אלה, פרסמו יוצאי עיראק יצירות נוספות בפרוזה. בין מחבריהם של ספרים אלה יש להזכיר את יצחק חייק ("האשה שלנו במוסקבה", צ'צ'יק, 1971; "קץ כדור הארץ", רמדור, 1969; "המלחמה הבאה", רמדור, 1968), את יוסף כהן ("שני חילים ודגל", עלייה, ת"א, 1970; "פרח הדאבה", ת"א, 1971), את אמיל מורד, שפרסם רומן באנגלית "Deep Into The Soul" (N.Y. 1970) וספר אחר, הכתוב כתערוכת של סיפור, ריפורטאז'ה והיסטוריה — "מבבל במחתרת" (עם עובד, 1972), שבו תיאר את חיי היהודים בעיראק לפני מבצע "עזרא ונחמיה" וכמה אספקטים של מבצע זה. בהצטרפו לכמה רומנים שהחכרו כאן, הוא מעיד על נטייה מובהקת של סופרים יוצאי עיראק לכתוב על עדתם וקורותיה.

תרומתם של יוצאי עיראק בשירה, בסיפור הקצר וברומן עד כה אין לה השלכות מכריעות על ספרותנו, וכאמור אין היא כוללת יצירות בעלות הישגים כשל המעולים בקרב סופרינו. עם זאת, ביטאה יצירה זו חלקים מן המציאות הקיומית שלנו, שלא מצאה לה ביטוי ספרותי הולם אחר. אכן מבחינת ההישגים הספרותיים, ומידת המעורבות הספרותית, הגיעו יוצאי עיראק להישגים נאים, ומה שהושג הוא ציון דרך ופתח-תקוה לעתיד, שמעורבותם הספרותית הגוברת והולכת של בני עדה זו תניב יצירות מעולות חדשות.